

## O TVORBI RIJEČI

*Stanko Žepić*

Svaka opširnija gramatika posvećuje jedno poglavlje tvorbi riječi gdje se u dva odjeljka klasificira inventar riječi prema tome da li se po postanku mogu još prepoznati dvije posebne riječi ili samo jedna proširena nekim afiksom, tj. da li se radi o izvedenici ili složenici. Pri tome se već površnim ispitivanjem može ustanoviti da se građa opisuje i klasificira po kriterijima, obično implicitno sadržanim u tekstu, koji ne dopuštaju da se egzaktno odredi relevantnost elemenata za tvorbu novih jezičnih jedinica. Postupak je obično taj da se kao osnova opisa primijeni manje ili više slučajno odabrani korpus na kojem se onda registrira postojanje stanovitih sufiksa i prefiksa, obično sistematiziranih po abecednom redu, uz naznaku njihova »značenja« i porijekla (preko starijih, pismeno zabilježenih stupnjeva jezičnog razvoja pa sve do hipotetskog indoevropskog). Rezultat takvog opisa obično je mješavina nekih spoznaja povijesne gramatike s opisom današnjeg jezičnog stanja. Kod opisa složenica navodi se porijeklo dvočlanog izraza, klasificira se obično prema kategorijama razrađenim na materijalu staroindijskog, a rezultati su obično manje ili više iscrpne liste s primjerima. Takva metoda, dakako, ne može zadovoljiti stroge zahtjeve strukturalne lingvistike.<sup>1</sup>

Svi su jezici izgrađeni od ograničenog broja osnovnih elemenata koji se po stanovitim pravilima povezuju u neograničeni broj većih jezičnih jedinica. Od upravo neznatnog broja fonema, kojih broj od jezika do jezika iznosi otprilike između 20 i 40, može se izgraditi oko 5000 morfema koji su u jeziku nosioci značenja. Međusobnim kombiniranjem morfema dobiva se rječnik jezika koji, po grubim procjenama, sadrži nekoliko stotina tisuća riječi. Povezivanjem riječi po stanovitim sintaktičkim pravilima dobiva se beskonačan broj mogućih rečenica jednog jezika.

Zadaća je tvorbe riječi da pokaže na koji način član jezične zajednice vlada rječnikom svojega materinskog jezika, tj. kakvim mehanizmom za tvorbu riječi mora raspolagati svaki pojedinac da bi mogao sudjelovati u komunikacijskom procesu unutar svojega materinskog jezika. Drugim riječima, treba opisati naoko trivijalnu činjenicu da svaki član jezične zajednice »gramatički« ispravno tvori nove riječi i da riječi koje još nikada nije čuo, ako poznaje značenje njihove osnove, ispravno razumije.

Taj se fenomen može vrlo lijepo slijediti kod djece koja uče svoj materinski jezik, jer se pažljivim promatranjem može dobro vidjeti da djeca ne usvajaju

---

<sup>1</sup> Pod pojmom strukturalne lingvistike autor razumije pored različitih strukturalističkih škola i transformacijsku gramatiku N. Chomskoga, premda se ona u nekim svojim spoznajama suprotstavlja klasičnom strukturalizmu i bliža je tradicionalnoj školskoj gramatici.

gotove rečenice, nego da »uče« pravila izvedena iz rečenica koje čuju od svoje jezične okoline – dakako u stadiju kada dijete s okolinom komunicira u sintaktički ispravnim rečenicama, a ne u rečenicama koje se sastoje od jedne sintaktički neartikulirane riječi. Da su ta »pravila« vrlo često kriva ili barem nepotpuna, pokazuje se u dječjoj govornoj praksi. Njemački trogodišnjaci i četvorogodišnjaci, premda već vrlo spretno vladaju svojim materinskim jezikom, griješe u tvorbi oblika jakih glagola. Iz čitavog niza primjera koje čuju od okoline izvode pravilo za tvorbu participa perfekta: od glagola u infinitivu odbaci *-en*, naprijed dodaj *ge-*, straga *-t* (*lob-en* → *ge-lob-t*). Tek daljim učenjem i slušanjem velikog broja novih rečenica dopunjuju se takva pravila novim detaljima, mijenjaju se ili odbacuju – u navedenom primjeru odbacuje se pravilo za klasu jakih glagola: *geh-en* → *\*ge-geh-t*, a modificira se za neke potklase slabih glagola: npr. *studier-en* → *\*ge-studier-t*. Na taj način stalno se mijenja gramatika kojom dijete raspolaže. Treba napomenuti da se izraz »gramatika« ovdje upotrebljava ne u njegovu tradicionalnom smislu kao manje ili više iscrpni popis jezičnih činjenica, nego u smislu generativne gramatike kao opis ljudske sposobnosti vladanja jezikom, tj. one sposobnosti koja omogućuje da članovi jezične zajednice u komunikacijskom procesu ispravno proizvode nove rečenice i da takve nove rečenice razumiju, premda ih još nikada nisu čuli. Drugim riječima, gramatika se svodi na konačni broj pravila za proizvodnju beskonačnog broja rečenica.<sup>2</sup>

Pokušamo li spoznaje generativne gramatike primijeniti na tvorbu riječi, onda moramo poći od nekoliko pretpostavki:

1. u jeziku postoji skup morfema kojega svaki član ima svoj posebni oblik i stanovito značenje;
2. skup morfema dijeli se na dva podskupa:
  - a) morfemi koji mogu stajati samostalno,
  - b) morfemi koji se pojavljuju samo povezani s morfemima grupe a;
3. postoji skup pravila po kojima se:
  - a) morfemi podskupa 2a povezuju s morfemima podskupa 2b,
  - b) morfemi podskupa 2a povezuju među sobom;
4. morfemi grupe 2b dijele se na dva podskupa:
  - a) produktivni morfemi,
  - b) neproduktivni morfemi.

<sup>2</sup> Usp. Noam Chomsky: *Syntactic Structures*, The Hague, 1968, str. 15, Noam Chomsky: *Current Issues in Linguistic Theory*, The Hague, 1964, str. 7 kao i u drugim radovima. Također Manfred Bierwisch: »Strukturalismus. Geschichte, Probleme und Methoden«, Kursbuch 5, 1966, str. 77–152, napose poglavlje 7, str. 104 i dalje. Lingvistička nauka na današnjem stupnju razvoja smatra generativni jezični model najadekvatnijim opisom ljudske sposobnosti vladanja jezikom. Ta sposobnost, u biti identična s onim jezičnim fenomenom koji de Saussure naziva »langue«, pojavljuje se u najnovijoj američkoj literaturi kao »competence« (»the speaker-hearer's knowledge of his language«), a u njemačkoj kao »Kompetenz« ili »Sprachbeherrschung«. Usp. Noam Chomsky: *Aspects of the Theory of Syntax*, Cambridge, Mass., 1965, str. 4; Bierwisch: op. cit., 81–82.

Iz ovih pretpostavki može se ukratko skicirati na koji način mora funkcionirati mehanizam za tvorbu riječi (u biti taj mehanizam opisuje i školska gramatika, ali nikada dosljedno i eksplicitno).

Kako je gore istaknuto, broj je samostalnih morfema u jeziku ograničen. Ti se samostalni morfemi po svojem obliku i sadržaju podudaraju s pojmom korijena, tj. s onim elementom jezične strukture kod kojega je pripadnost gramatičkoj kategoriji vrste riječi još neizražena, premda se može slučajno s njom podudarati, npr. *brz* (pridjev) iz kojega su izvedeni *brzina*, *ubrzzati*, *ubrzzanje* itd. ili *zor* (imenica) s tvorbama *nadzor*, *nazor*, *prozor*, *prizor* itd. ili u drugom prijevojnomo stupnju *nazrijeti*, *prozrijeti*, *proziran* itd. Na taj samostalni morfem dodaju se u tvorbi izvedenica nesamostalni morfemi, jedan ili više njih, ili se samostalni morfemi, uz eventualnu upotrebu nesamostalnih morfema, među sobom povezuju u složenice. Tako se osnovni oblik izvedenice može prikazati kao  $F(SM + NSM)$ , a složenice kao  $F(SM_1 + SM_2)$  gdje funkcija  $F$  označuje pravilo po kojem se samostalni morfem  $SM$  povezuje s nesamostalnim morfemom  $NSM$ , odnosno pravilo po kojem se samostalni morfemi  $SM_1$  i  $SM_2$  povezuju u složenicu (samostalni morfemi mogu u tom slučaju već biti prošireni nekim nesamostalnim morfemom). Na taj način postaju izvedenice i složenice sastavni dio rječnika i pokazuju karakteristike imenice, pridjeva, glagola ili koje druge vrste riječi (pretpostavlja se da u jeziku postoje različite vrste riječi koje se po stanovitim svojstvima među sobom razlikuju). Pri tome treba naglasiti da su produktivni morfemi oni morfemi koji su sposobni da tvore uvijek nove riječi, dok je skup riječi koje su nastale spajanjem samostalnih morfema s neproduktivnim nesamostalnim morfemom ograničen i može se prikazati kao manja ili veća lista riječi. S pojmom produktivan i neproduktivan želi se upozoriti na fenomen jezičnog razvoja kao na veoma važnu komponentu u tvorbi riječi: produktivnost jednog elementa tvorbe riječi – sufiksa, prefiksa, stanovitog tipa složenice itd. – vremenski je ograničena. Kad iz stanovitih razloga (glasovne promjene, promjene u semantičkoj strukturi itd.) neki sufiks više nije sposoban da iz jedne klase riječi izvede nove riječi koje se uklapaju u neku drugu klasu riječi (npr. iz stanovite potklase pridjeva stanovitu potklasu imenica, *brz* → *brz-ina*), onda iza njega ostaje samo određeni broj tvorbi koji se tokom vremena smanjuje – jer neke od novonastalih riječi zastarijevaju, a može se, recimo zbog glasovnih promjena, dogoditi da se njihov broj tako smanji da od jednog sufiksa ostanu u upotrebi dvije-tri tvorbe. Takav sufiks nazivamo neproduktivnim. U idealnom slučaju trebalo bi da je svaki sufiks nekada bio produktivan, što je, naravno, teško dokazati.

Ovakav formalni prikaz tvorbe riječi, premda korektan i besprijekoran, pokazuje velike nedostatke kad ga treba primijeniti u praksi. Prva je teškoća pitanje u kakvom se obliku mora zadati samostalni morfem (to je važno, npr., za strojnu obradu jezičnih podataka), da li npr. kao *-zor-*, *-zr-* ili *-zir-*, jer sva

tri oblika dolaze u izvedenicama i složenicama, ili samo u jednom, npr. -*zr-*? Ako se zada samo jedan oblik, onda se mora dati čitav niz pravila po kojima se u određenim uvjetima pojavljuje jedan, drugi ili treći oblik istog morfema, tj. uz koje se nesamostalne morfeme pojavljuje koji od tih oblika. S druge strane može se ustanoviti da postoje nesamostalni morfemi koje samo još dijakronija može prepoznati kao nesamostalne morfeme, npr. *-uh* u *pastuh*, *trbuh*, *očuh*.<sup>3</sup> Na taj bi se način model za tvorbu riječi silno zamrsio, budući da bi se broj članova različitog značenja unutar jedne tvorbe jako povećao. Jer, očito je da u navedenom primjeru *pastuh*, *trbuh* i *očuh* nemaju ništa drugo zajedničko osim istog završetka *-uh*, pa bi prema tome svaka od tih tvorbi, zbog sadržajne nepodudarnosti, predstavljala posebnu potklasu riječi sastavljenih s nesamostalnim morfemom *-uh*, gdje bi svaka potklasa sadržavala samo jednu jedinu tvorbu, budući da pripadnost određenoj klasi nije određena samo stanovitim sufiksom, već, u prvom redu, njegovim značenjem. Zato je u takvom slučaju gotovo nemoguće govoriti o nesamostalnom morfemu, tj. sufiksu, jer sufiks, kako ga ovdje shvaćamo, mora pokazivati i neko značenje koje je zajedničko za stanovitu veću klasu riječi, a ne smije biti samo mehanički završetak sadržajno potpuno različitih pojedinačnih tvorbi.

Iz navedenih razloga, a napose zbog toga da bi se model tvorbe riječi mogao lako primijeniti kao pomoć u učenju stranih jezika, potrebno je da se gore predloženi model modificira. Kao elementi tvorbe riječi neće nam služiti samostalni i nesamostalni morfemi koji se po stanovitim pravilima među sobom povezuju, jer je takav postupak veoma složen, već ćemo pretpostaviti da je jedna faza tvorbe riječi već dovršena, tj. da smo iz gore navedenih elemenata dobili stanoviti osnovni rječnik jezika. Zato će ovaj drugi model za tvorbu riječi imati nešto drugačiji oblik od prvog modela, pa će i njegove pretpostavke biti nešto izmijenjene:

1. u jeziku postoji osnovni rječnik kojega se riječi po nekim svojstvima među sobom razlikuju (tj. postoje imenice, glagoli, pridjevi itd.);
2. u jeziku postoji skup nesamostalnih morfema:
  - a) produktivni morfemi,
  - b) neproduktivni morfemi;
3. postoji skup pravila po kojima se:
  - a) riječi grupe 1 povezuju s nesamostalnim morfemima grupe 2,
  - b) riječi grupe 1 povezuju među sobom, s novonastalim riječima pod 3a (kao i novonastale riječi među sobom).

Uz ove je pretpostavke tvorba riječi mnogo jednostavnija i preglednija, jer se broj pravila za tvorbu novih riječi bitno smanjuje. Ovom modelu može se

---

<sup>3</sup> Primjer je uzet iz djela M. Stevanovića *Savremeni srpskohrvatski jezik*, Beograd, 1964, str. 546.

prigovoriti to da je pojam osnovnog rječnika prilično neodređen i nedefiniran. Međutim, osnovni rječnik može se opisati kao skup riječi kod kojih se elementi tvorbe mogu prepoznati samo dijakronijski, a ako se riječi morfološki i mogu rastaviti na sastavne dijelove, onda njihovo značenje nije određeno pojedinačnim značenjem tih sastavnih dijelova. Drugim riječima, sufiksi takvih tvorbi nisu više po svom karakteru sufiksi jer ne diferenciraju na stanovit način značenje određene klase riječi. Kod sufiksa *-uh* u gore navedenom primjeru osjeća se u riječi *očuh* još uvijek srodnost s *otac*, ali ne postoji *klasa* riječi koja bi dopuštala da joj se značenje diferencira tim nastavkom. Zbog toga *očuh* pripada kao i *otac* osnovnom rječniku, a *-uh* se ne može smatrati sufiksom.

Na taj način može se jasno definirati pojam produktivnosti i neproduktivnosti nesamostalnih morfema: i jedni i drugi na neki način modificiraju značenje neke klase riječi, samo je među njima razlika u tome što je produktivni sufiks sposoban da uvijek nove riječi jedne klase na isti način sadržajno modificira, dok neproduktivni sufiks te sposobnosti više nema. Ovim postupkom nastaje iz osnovnog rječnika cjelokupni rječnik jezika.

Kao što se vidi iz ovih pretpostavki, broj riječi nekog jezika nije konačan, jer se pomoću produktivnih sufiksa i slaganjem riječi u složenice uvijek mogu napraviti nove riječi, ali, dakako, rječnik jezika nije u matematičkom smislu ni beskonačan, jer su mu granice zadane osnovnim rječnikom, nesamostalnim morfemima i pravilima za njihovo međusobno povezivanje. Na taj način tvorba riječi kao gramatička disciplina ne operira s korpusom gotovih tvorbi koje onda po stanovitim kriterijima opisuje i sređuje u određene klase, nego opisuje mehanizam za tvorbu novih riječi – koji je u pojedinim jezicima različit, ali je u načelu za sve jezike jednak. Tek prikaz takvog mehanizma može se smatrati adekvatnim opisom tvorbe riječi jednog jezika, a njegova praktička primjenljivost mora se verificirati na rječniku koji taj mehanizam proizvodi. Ako su pravila dobro zadana i ako su elementi, relevantni za tvorbu riječi, ispravno određeni, onda će i rezultati takvog postupka biti »gramatički« ispravne nove riječi jezika. A da li su nove riječi »gramatički« ispravne, to mogu odrediti samo članovi jezične zajednice koji će nove riječi, premda ih još možda nikada nisu čuli, prepoznati kao ispravno tvorene riječi svoga materinskog jezika i koji će značenje takvih novih riječi ispravno i jednoznačno interpretirati.

# SUVREMENA ONOMASTIČKA ISTRAŽIVANJA U HRVATSKOJ

*Petar Šimunović*

Hrvatska onomastika ima dugu i jaku tradiciju. Zaslužan je za to Petar Skok (1881–1956), naš najpoznatiji onomastičar, čiji su radovi poznati daleko izvan domovine. U njegovoj je sjeni radilo još desetak onomastičara, kojih su metode istraživanja osnovane na poredbenom proučavanju jezičnog supstrata. Naše područje na kojemu su vjekovima Iliri, Tračani, Kelti, Grci, Rimljani i druge etničke skupine pohranili elemente svoga jezika u nazivima i imenima, pružalo je bogatu građu za takva istraživanja.

S druge strane, šarenilo dijalekatskih podataka i studij čestote i rasprostranjenosti pojedinih jezičnih pojava vezivali su onomastičku problematiku uz dijalektologiju, gdje su onomastički podaci služili kao dijalekatska građa.

Tako u onomastičkom istraživanju imamo zastupana dva pristupa u obradi:

1. studij supstitucijske fonetike za pronalaženje porijekla naziva, što se svodilo na etimološki pristup ovoj problematici;
2. obrada jezičnih podataka i naziva, što se u većini obavljalo dijalekatskim metodama.

Tek posljednjih godina pristupa se onomastici kao samostalnom podsustavu unutar jezičnog sustava i nastoji prilagoditi spoznaje suvremenih lingvističkih istraživanja onomastičkoj građi. S obzirom na vrstu onomastičkih podataka, koji ulaze u krug znanstvenog zanimanja, u hrvatskoj se onomastici zapažaju različiti pristupi.

1. *Metoda strukturalno-geografske raščlambe naziva.* Ovim se postupkom mogu uspješno istraživati nazivi i imena supstratnih jezika čija su nam značenja i pripadnosti jezika nepoznati, a uspješno je primijenjena u istraživanju ilirskog onomastičkog supstrata u Hrvatskoj. Kako je poznato, o ilirskoj je onomastici napisano mnogo rasprava, u kojima je, pored dobro utemeljenih postavki vladala neobuzdana mašta, gdje su se lako nalazile potvrde za objašnjavanje fonetskih pojava i sličnosti sa suponiranim ilirskim korijenima.

Ti su istraživači uzimali riječ »ilirski« u antičkih pisaca kao jedinstven pojam koji je pokrivao čitavo područje ilirskih provincija. Taj je pojam imao u tih pisaca administrativno značenje, a ne etničko i zbog toga nije moguće izvoditi zaključke o jezično jedinstvenom području. Svodeći studij onomastičke građe na isključivo etimološku interpretaciju »ilirskih« onomastičkih ostataka, zaboravlja se kako su ti ostaci, sadržani u nazivima, došli do nas semantički prazni, nejasni ili iskrivljena značenja i oblika. Etimološke kombinacije svedene su na malen broj vjerojatnosti, pogotovu zato što je bilo vrlo mnogo povezivanja imenskih elemenata s rječnikom poznatih ie. jezika, pa je